

Bătălia de la Varna (10 noiembrie 1444) oglundită în relatarea contemporană a lui Zotikos Paraspondylos

Vasile MĂRCULEȚ

Colegiul Tehnic „Mediensis” din Mediaș
 ”Mediensis” Technical College of Mediaș
 Personal e-mail: vasmarculet@yahoo.com

The battle of Varna (November 10th 1444) Reflected in the contemporary account of Zotikos Paraspondylos

The contemporary of Zotikos Paraspondylos regarding the battle of Varna is preserved on a 12 pages manuscript, Parisinus Coislinianus 316, initially found at Bibliotheca Coisliniana in Montfaucon. He was later transferred to the National Library in Paris. The manuscript, which is written in Greek, was reveal and published for the first time by the historian Émile Legrand in 1874. His author, Zotikos Paraspondylos, is totally unknown. According to him, he was an eyewitness to the battle of Varna in November 10th 1444. In the 12 pages manuscript the author communicates interesting information on: preparing the expedition, belligerents' effectives, military headquarters, the strategy adopted by the belligerents, battle development and its outcome. The main character of the story, according to the author himself, is John Hunyadi.

Keywords: Zotikos Paraspondylos, Varna, John Hunyadi, Parisinus Coislinianus, Bibliotheca Coisliniana.

Bătălia de la Varna (10 noiembrie 1444), primul eșec militar major al politicii de cruciadă a lui Ioan (Iancu) de Hunedoara (1441-1456), s-a bucurat de o atenție aparte din partea istoriografiei contemporane sau tardive. Înfrângerea forțelor creștine la Varna, amplificată de moartea regelui Ungariei și Poloniei, Wladislaw Jagello (1440-1444), care a anulat toate rezultatele pozitive înregistrate în lupta antiotomană de Cruciada Târzie, își află reflectarea în numeroase și variate surse provenite, atât din lumea creștină, răsăriteană sau apuseană, cât și din cea musulmană¹.

Zotikos Paraspondylos și poemul său. O relatare interesantă a bătăliei de la Varna, în general, puțin utilizată de istorici, se regăsește într-un scurt poem al unui autor grec, Zotikos Paraspondylos. Importanța relatării lui Zotikos Paraspondylos constă, în primul rând, în faptul că autorul este contemporan evenimentelor. Prezentarea conținutului acesteia va constitui elementul fundamental al demersului nostru.

Manuscrisul grec, în cuprinsul căruia se regăsește poemul lui Zotikos Paraspondylos, s-a aflat inițial

la *Bibliotheca Coisliniana* din Monfaucon, fiind înregistrat la cota CCCXVI, la pagina 1.063 din volumul II al catalogului respectivei instituții. De aici a fost transferat apoi la Biblioteca Națională din Paris².

Manuscrisul, cu numele *Parisinus Coislinianus*, conține în total un număr de 163 de file. Pe dosul primei coperte se află inscripția PUGNA VARNENSIS³. În pofida titlului din totalul celor 163 de file ale manuscrisului, poemul lui Zotikos Paraspondylos ocupă doar 12 pagini de la 1^r la 12^{v4}.

Pe verso filei a douăsprezecea, unul dintre proprietarii manuscrisului, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, a făcut următoarea însemnare în limba greacă: „La 2 a lunii aprilie 1597, am cumpărat această carte din mâna unui monah care o vânduse la Constantinopol pe când domnul Meletius ocupa scaunul pariarhal al acestui oraș, unde am cumpărat-o eu însumi, Georgios Davilas din Chios, fiul preotului Panteleon de Pyrgi, doi aprilie o mie cinci sute nouăzeci și șapte”⁵.

Poemul lui Zotikos Paraspondylos a cunoscut mai multe ediții. O primă ediție îi este datorată lingvistului

francez Émile Legrand, care o publică în *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*⁶, numărul 8 din anul 1874. O a doua ediție este realizată de același lingvist fiind publicată în 1875 în numărul 5 al noii serii din *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*⁷. O ediție în limba maghiară – *Zotikos költeménye a várnai csatáról* – a fost realizată de Vilmos Pecz și publicată în revista *Századok*, numărul 28 din anul 1894⁸. O ediție bilingvă, maghiaro-greacă, a fost realizată de istoricul Gyula Moravcsik în 1935⁹. O ediție în limba greacă a fost publicată de N.G. Svoronos în revista *Αθηνά*, numărul 48 din anul 1938¹⁰. Într-o ediție bilingvă, româno-greacă, datorată lingvistului Halalambie Mihăescu, poemul lui Zotikos Paraspondylos a fost inclus integral în volumul al IV-lea al colecției *Fontes Historiae Daco-Romanae*, apărut în anul 1982¹¹.

Momentul redactării poemului nu poate fi stabilit cu precizie. Foarte probabil, manuscrisul a fost realizat după 1456, anul morții lui Ioan (Iancu) de Hunedoara, figura centrală a relatării. O asemenea datare pare a fi susținută de conținutul versului 95, unde autorul afirmă că marele luptător antiotoman poartă „coroana martirilor primită de la Hristos”¹².

În edițiile realizate de Émile Legrand, poemul lui Zotikos Paraspondylos, redactat în limba greacă, conține un număr de 465 de versuri¹³. În schimb, ediția româno-greacă, de care ne vom folosi în continuare, care folosește textul ediției maghiaro-grecești a lui Gyula Moravcsik din 1935 înregistrează un număr de 466 de versuri¹⁴. Versul în plus, „un mare consilier, dar dușman invidios al lui Iancu (ἐχθρὸς καὶ μέγας ἰβριολὸς καὶ φθονερός Ἰάγγου)”, a fost introdus ca al 358-lea în respectivele ediții¹⁵.

Despre autorul poemului nu știm aproape nimic. Câteva relații succinte, cu privire la nivelul, relativ mediocru, al educației sale ne oferă chiar el la sfârșitul introducerii poemului său. Referitor la acest aspect Zotikos Paraspondylos scrie: „Sunt lipsit de mijloace și sărac la limbă, neștiutor în ale cărturării și culturii și de aceea de multe ori mă rușinez când scriu aceste versuri; de pe urma mea, filosofia a avut de suferit, căci am îndrăgît de la început numai filologia”¹⁶.

Pe baza acestor afirmații ale autorului, Émile Legrand conchidea că acesta „insistă asupra calității sale de «filosof», mai bine zis monah, și nu asupra celei de «savant», căci Paraspondylos este conștient de aceasta și de aici zbuciumul lui, cu adevărat inutil, văzând mediocritatea operei sale. Declară (versurile 105-109), că este un om ignorant și complet străin de literatură. Insuficiența studiilor sale filosofice, asociată dificultății de a-și exprima gândirea, nu îi permite să aspire la un stil elevat, agreabil și facil, ci trebuie să se mulțumească, spune el, să scrie o relatare simplă și veridică a sângeroasei tragedii la care i-a fost dat să asiste”¹⁷. La rândul său, referindu-se la același aspect,

Haralambie Mihăescu este de părere că „autorul se consideră pe el însuși un filolog, adică un profesor pentru învățământul elementar și mediu, nu un filosof, deci un profesor pentru știința cea mai înaltă”¹⁸.

Zotikos Paraspondylos a fost martor ocular al bătăliei de la Varna. El însuși afirmă răs-picat acest lucru în versul 109, care are următorul conținut: „Scriu după puterile mele, respectând adevărul, deci numai ceea ce am văzut”¹⁹. Postura de martor ocular al bătăliei de la Varna este afirmată de Zotikos Paraspondylos, și în partea de final a poemului său, respectiv în versurile 438-445 (versurile 439-446 ale edițiilor maghiară și românească), unde precizează că „eu stăteam ascuns pe un deal într-o pădure și ajunsesem ca de marmură, mai împietrit ca o piatră. Ca și cum aș fi avut o mare înfuriată de o furtună puternică, așa priveam valurile de lume de pe câmpul de luptă și mă temeam în gândul meu să nu fiu înghițit de talazurile acestei mări și să dispar sub ele, deci ajunsesem ca un om lipsit de suflare și simțire”²⁰. Care au fost împrejurările care l-au transformat în martor ocular al bătăliei de la Varna, care a fost conjunctura care l-a adus în apropierea câmpului de luptă, Zotikos Paraspondylos nu spune însă.

„**Marele trimis al lui Dumnezeu**”. **Ioan (Iancu) de Hunedoara în viziunea lui Zotikos Paraspondylos.** În introducerea poemului său, Zotikos Paraspondylos precizează categoric că personajul principal al acestuia este Ioan de Hunedoara, pe care el îl numește pe numele consacrat, mai ales în lumea sud-dunăreană, acela de *Iancu*, pe care îl consideră a treia mare personalitate a istoriei, după Alexandru cel Mare și Constantinus I. „Începutul l-a făcut cel dintâi împărat al grecilor, Alexandru Macedon, fiul Olimpiadei. După el a urmat împăratul creștinilor, corifeul, rădăcina și descoperitorul crucii, marele Constantinus. Iar în al treilea rând vine minunatul întru toate, împăratul Iancu”, afirmă Paraspondylos²¹.

Întreaga introducere este, în esența ei, un veritabil *laudatio* la adresa lui Ioan de Hunedoara. Ca urmare, sperlativele autorului la adresa acestuia nu conțin, mai ales pe parcursul introducerii, dar și al restului poemului. Ioan de Hunedoara este „marele învingător”, dar și „mărețul preînțeleptul și vrednicul domn; vrednic și atotvrednic de coroană, părtaș la domnie, suveran peste romei, luptător și învingător însuflețit al credinței”²².

Aprecierile la adresa lui Ioan de Hunedoara ating paroxismul. Potrivit lui Zotikos Paraspondylos, marele luptător antiotoman este „creștin drept cerdincios, prieten a lui Hristos, tovarăș al crucii și cel dintâi dintre martiri”, „printre cei dintâi conducători, apostol între evangheliști, crainic care vestește credința”, „unul între sfinții profeți”, dar și omul provideței, respectiv „marele trimis al lui Dumnezeu”²³. În consecință, conchide autorul în aceeași notă laudativă paroxistică, „laud evangheliștii, laud profeții și pe sfinții și măreții luptători

pentru Hristos, dar în mijlocul lor îl slăvesc și pe împăratul Iancu, uns de Dumnezeu ca urmaș al romeilor, ca răzbuțător al creștinilor și ca mare învingător. Se cuvine să-l slăvim cu tot felul de instrumente muzicale, iar Biserica să-i întoneze o cântare nouă. [...]. Slăvesc mintea, slăvesc bărbăția, slăvesc cutezanța ta, inima ta curată, slăvesc tăria și credința ta fierbinte, te cânt și te ridic în slavă, oștene Iancu, creștin adevărat și prieten al lui Hristos”²⁴.

„Curgea ca un potop sângele agarenilor”. **Prima fază a bătăliei de la Varna relatată de Zotikos Paraspondylos.** În încheierea introducerii poemului său, Zotikos Paraspondylos ne oferă primele informații referitoare la bătălia de la Varna. Ele se referă la dispunerea celor două armate, creștină și otomană, pe câmpul de luptă. Referitor la acest aspect, autorul poemului relatează că „au venit ungerii și au tăbărit la marginea Varnei cu îndrăzneală și fală, iar în altă parte se aflau turcii în număr mare: între cele două tabere era o distanță de trei mile”²⁵.

Conform relatării lui Zotikos Paraspondylos, înaintea începerii confruntării, sultanul Murād II a trimis o solie comandanților armatei creștine solicitându-le un răgaz de trei zile pentru a se pregăti de luptă. Solicitarea a fost însă categoric respinsă de Ioan de Hunedoara²⁶.

Cu acest prilej, autorul grec ne prezintă principalii comandanți ai armatei creștine, respectiv cei care se vor regăsi permanent pe parcursul relatării sale. Aceștia erau craiul și domnul Bernad, Louxpanos și Ioan de Hunedoara.

Craiul Bernad nu este altul decât regele Wladislaw al Ungariei și Poloniei. Bernad, numele cu care acesta apare în expunerea lui Zotikos Paraspondylos, reprezintă, în opinia lui Haralambie Mihăescu, „numele poetic al tânărului rege”²⁷.

Mult mai dificilă este identificarea lui Louxpanos, care potrivit relatării lui Zotikos Paraspondylos a comandat aripa stângă a dispozitivului creștin²⁸. Cine a fost acest istpan / span Loux sau Loux banul?

Unul dintre demnitarii Regatului Ungariei, participanți la bătălia de la Varna, care s-ar califica pentru această identificare, datorită titlului purtat, identic cu cel specificat de Zotikos Paraspondylos, ar fi Franko de Talovac (Thallóczi), fost ban al Severinului între 1436 și 1439. Din știrile pe care le deținem însă din alte surse, știm că banul croat, a operat în compunerea aripii drepte a dispozitivului creștin de la Varna, fără a deține însă întreaga comandă a acesteia²⁹. Neconcordanța informațiilor cu privire la comanda executată de Franko de Talovac ne determină să considerăm că identificarea lui Louxpanos cu acesta nu poate fi luată în discuție. Ca urmare, asupra altui comandant ungar trebuie să se îndrepte atenția noastră.

O informație transmisă de Zotikos Paraspondylos, coroborată cu alte știri provenite din alte surse, credem

că ne permite să propunem o identificare mult mai plauzibilă. Prezentând diferite aspecte ale desfășurării bătăliei, acesta înregistrează între altele și puternicul atac întreprins de oștile Rumeliei, comandate de Daud pașa, asupra aripii stângi a dispozitivului creștin: „Atunci beglerbeyul, stăpânul Apusului, și-a venit în fire și s-a luminat minte; și-a întors oștile și a pornit împotriva ungerilor. [...]. Conducătorul Louxpanos a întors flamura, și-a chemat oștile, a pornit împotriva lor și a dat năvală asupra beglerbeyului”³⁰. Informația autorului grec exclude, cât se poate de clar, identificarea lui Louxpanos cu banul Franko de Talovac, care, așa cum am văzut, s-a aflat în partea opusă a frontului. Știm de asemenea că la comanda aripii stângi a dispozitivului creștin s-a aflat Mihail Szilágyi, cumnatul lui Ioan de Hunedoara³¹. Acesta, a fost cel care a avut de înfruntat puternicul atac al forțelor rumeliote comandate de Daud pașa. Pe baza acestor constatări, conchidem că, cel mai probabil, Mihail Szilágyi este ispanul / spanul Loux, la care face referire Zotikos Parasspondylos.

Prezența forțelor otomane la Varna și mărirea efectivelor lor i-au luat prin surprindere pe comandanții armatei creștine, care nu se așteptau la acest lucru. Cu atât mai neplăcută era surpriza cu cât oastea creștină era net inferioară din punct de vedere numeric celei turcești.

Facem aici precizarea că asupra acestui aspect a atras atenția și domnul Țării Românești, Vlad Dracul (1436-1442, 1444-1447), încă în faza de debut a cruciadei. Cronicarul polonez Jan Długosz relatează că în timpul întâlnirii avute cu regele Wladislaw și cu ceilalți comandanți creștini la Nicopole, domnul muntean, văzând numărul redus al a forțelor creștine (circa 15.000-16.000 de oameni), precum și slaba lor coeziune, l-a sfătuit pe regele Ungariei să întrerupă campania declarându-i fără menajamente că „oastea este mult prea slabă, mai mică chiar decât numărul de oameni cu care sultanul merge normal la vânatoare”³².

Principalul vinovat de această situație a fost făcut împăratul bizantin Ioannes VIII Palaiologos (1425-1448). În sfatul de război, relatează Zotikos Paraspondylos, la care au participat regele Wladislaw, acel enigmatic Louxpanos și Ioan de Hunedoara, regele Ungariei l-a acuzat pe basileul din Constantinopol de faptul că i-ar fi furnizat informații eronate cu privire la efectivele turcilor, la rezultatele luptelor purtate de aceștia în Anatolia, la blocarea Strâmtoării Hellespont (Daradanele) și a forțelor otomane în Asia Mică. Suveranul ungar, susține autorul grec, a afirmat că împăratul bizantin „ne-a trimis fără întrerupere știri scurte că turcii au fost înfrânți și Amurat lipsește. Corăbiile apără și stăpânesc Strâmtoarea [...]. Acum însă văd aici sumedenie de lume și armată numeroasă, îl văd pe Karadja bey, stăpânul Răsăritului, cu o flamură vrednică de șaizeci de mii de oameni, iar Amurat bey are o sută de mii și mai bine. Dar corăbiile împăratului ce

stăpânesc? Cum a oprit trecerea și a păzit strămoșia ramolitului de împărat, cel mai nepăsător dintre toți?”³³.

În luările lor de cuvânt – fără îndoială tot discursuri inventate de Zotikos Paraspondylos, după cele ale vechilor oratori – Louxpanos și Ioan de Hunedoara se pronunță pentru angajarea luptei cu turcii. Primul aduce drept argument numărul turcilor, „ca lăcustele și furnicile”, conchizând că aceasta este singura soluție onorabilă, deoarece „e cu neputință să fugim sau să ajungem în robie, ne vor răpune dacă nu ne încăierăm în luptă și e mai bine să murim cu sabia în mâini, cu cinste și laudă, decât cu învinuire”³⁴. În ceea ce-l privește pe Ioan de Hunedoara, într-un discurs patetic, exlaltat, fapt care-l face și mai puțin credibil, acesta se angajază că „voi face râuri pe pământ din sângele agarenilor, voi înmărmuri lumea și voi aduce pe turci în mâinile tale ca robi în lanțuri”³⁵.

Informațiile transmise de Zotikos Paraspondylos despre lupta de la Varna continuă cu o serie de știri legate desfășurarea acesteia. Precizăm faptul că respectivele informații sunt în cea mai mare parte consonante cu cele provenite din alte surse.

Zotikos Paraspondylos identifică în desfășurarea bătăliei de la Varna două faze. Informațiile cu privire evenimentele consumate în prima fază se referă la pregătirile făcute de beligeranți în vederea confruntării, la deschiderea luptei de către turci printr-un puternic atac al oștilor anatoliene, comandate de Karadja bey, asupra flancului drept al dispozitivului forțelor creștine, urmat de puternica ripostă a acestora, care a condus la restabilirea situației, acțiune în cursul căreia comandantul turc și-a pierdut viața³⁶. Alte informații se referă la atacul oștilor rumeliote asupra flancului stâng al forțelor creștine, aflate sub comanda lui Mihail Szilágyi, respins de acestea. Referitor la această acțiune, Zotikos Paraspondylos consemnează: „Atunci beglerbey-ul, stăpânul Apusului, și-a venit în fire și s-a luminat la minte: și-a întors oștile și a pornit împotriva ungarilor. El avea o armată de optzeci de mii. Conducătorul Louxpanos a întors flamura, și-a chemat oștile și a pornit împotriva lor și a dat năvală vitejește asupra beglerbey-ului. [...]. Ca și cum s-ar fi năruit cerul și s-ar fi revărsat fluviile, așa curgea ca un potop sângele agarenilor. Ungurii se aruncau întocmai ca fiarele sălbaticie, iar turcii fugeau îndărăt și se ascundeau prin păduri: a rămas pe loc numai marele Amurat cu ienicerii și cu oamenii săi”³⁷.

În fața ofensivei creștine, sultanul s-a repliat în mijocul ienicerilor săi, așezați în centrul dispozitivului otoamn ocupând o poziție defensivă puternic întărită cu ample amenajări genistice. „Amurat bey – susține Zotikos Paraspondylos – a coborât de pe cal și a făcut o întăritură mare, a împlântat în jurul cortului o mulțime de pari, a dus cămilele de prisos, catării și caii, a întărit locul din trei laturi cu lanțuri, întocmai ca o cetățuie puternică, a înălțat astfel un zid de apărare temeinic și a

intrat în mijlocul lui”³⁸. În opinia autorului grec, aceste măsuri au fost întreprinse de sultan cu scopul „să întârzie dușamnul până la venirea nopții și a întunericului, apoi pe la miezul nopții să fugă îndărăt”³⁹.

Ultimele informații privitoare la faza întâi a bătăliei de la Varna, transmise de Zotikos Paraspondylos, sunt un veritabil bilanț făcut de autor. La finalul acestei faze, conchidea el, victoria aparținea forțelor creștine. Potrivit relatării sale, cu evidente exagerări, „de la răsăritul soarelui și până la ora a noua, ungerii au dat șapte atacuri asupra musulmanilor. Ce sfârtecare, ce prăpăd, câtă moarte și ce amenințare s-a produs în rândurile ismailitenilor [...]. Au căzut toate oștile Răsăritului, pedestreimea, lăncierii și toți alergătorii; teama, cutremurul și spaima au pus stăpânire pe inimile turcilor. Oștile s-au despărțit iar, de o parte și de alta. Cu izbândă, cinste și glorie multă, ungerii s-au îndreptat spre tabăra lor, au descălecat repede să respire puțin cu veselie, tresărind de bucurie și mândrie deosebită: ei erau însuflețiți și plini de nădejde, căci răpuseseră mulțimea”⁴⁰.

Pe fondul evenimentelor legate de finalul primei faze a bătăliei de la Varna, Zotikos Paraspondylos îi menționează pentru prima oară în rândul armatei creștine pe români⁴¹. Din păcate, autorul nu precizează dacă îi are în vedere pe românii din Transilvania, aflați sub comanda lui Ioan de Hunedoara, sau pe cei din Țara Românească, din contingentul pus la dispoziția cruciadei de Vlad Dracul. Putem însă deduce din sumara însemnare a lui Zotikos Paraspondylos că după ungeri, românii au constituit a doua componentă de bază a armatei creștine.

„Au căzut ca o grindină asupra tabeiei lor”. A doua fază a bătăliei de la Varna relatată de Zotikos Paraspondylos. Faza a doua a bătăliei de la Varna, relatează Zotikos Paraspondylos, a fost precedată de un nou consiliu de război al comandanților armatei cruciate. În cadrul lui și-ar fi exprimat opiniile regele Wladislaw, Ioan de Hunedoara și un consilier al suveranului. Din nou autorul le atribuie acestora discursuri bombastice.

Regele Wladislaw, după ce proclamă victoria forțelor creștine în această fază a luptei își exprimă intenția de a comanda personal atacul asupra pozițiilor otomane arătând că: „Doresc să pășesc eu însumi spre cortul lui Amurat bey, spre marele stăpân, să-i tai capul cu mâinile mele, să bea caii mei sânge de ieniceri, iar numele meu să se înalțe spre faima cea mai plină de strălucire”⁴².

Autorul grec susține că Ioan de Hunedoara s-a opus acestei intenții. Argumentul adus de el în susținerea poziției sale, foarte realist de altfel, a fost acela că o eventuală moarte în luptă a regelui „ar pune în primejdie oștile și întocmirile”⁴³. Ca urmare, el îi cerea regelui „rămâi ca o cetate întărită, nu încerca nimic, ci așteaptă ca un zid puternic în cortul tău împreună cu

toate oștile și întocmirile tale, în schimb îngăduie-mi să mă duc eu, să pășesc împotriva cortului lui Amurat bey și să-i măcelăresc. Dacă mor și mă prăpădesc, nu-i nicio pagubă, numai să fii sănătos și teafăr domnia ta”⁴⁴.

Din relateră lui Zotikos Paraspondylos reiese clar faptul că în timpul respectivului consiliu de război au răbufnit cu putere disensiunile dintre comandanții creștini, respectiv cele dintre Ioan de Hunedoara și adversarii acestuia, generate de invidii personale. Astfel, ca răspuns la apelul făcut de Ioan de Hunedoara suveranului de a nu se angaja în luptă, „unul dintre conducătorii intimi, un mare consilier” al regelui, „dar dușman invidios al lui Iancu”, i-a cerut lui Wladislaw să nu țină cont de opinia acestuia pe motiv că este „sfatul și propunerea neferiită a unui om răutăcios”, care „vrea să mai adauge o mică ispravă, ca să cadă cinstea asupra lui, adică laudele și renumele, fără cine știe ce bărbăție și succes, ci numai din răutate”⁴⁵. Un discurs cu un conținut aproape identic, pus de autor pe seama invidiei la adresa lui Ioan de Hunedoara se regăsește și în opera lui Laonikos Chalkokondylas⁴⁶.

Intervenția respectivului sfetnic și-a atins scopul. În consecință, regele l-a apostrofat pe Ioan de Hunedoara în cuvinte aspre, anume că „dorești ca noi să îndreptăm lucrurile și să luptăm, iar tu să dobândești glorie și laudă”⁴⁷. În consecință, decide el, „eu sunt stăpânul firesc și regele Ungariei: deci se cuvine și se cade să-l înfrunt eu pe marele Amurat bey, conducătorul musulmanilor. Un împărat vrea să lupte cu un împărat, iar eu sunt stăpân și doresc să lupt în ceasul acesta cu un stăpân, deci vreau să-l înfrunt și să ajung la cortul lui Amurat bey”⁴⁸.

În continuarea poemului său, Zotikos Paraspondylos prezintă asaltul forțelor comandate de regele Wladislaw asupra centrului dispozitivului otoman, unde se afla sultanul cu ienicerii săi, încheiat cu moartea suveranului Ungariei și înfrângerea armatei creștine. În opinia autorului grec, tânărul și neexperimentatul monarh „s-a lăsat împins de dorință și cutezanță, de zel și temeritate și cu prea puțină cunoaștere a realității s-a avântat spre cortul lui Amurat bey”, dar „a găsit tabăra întărită și înconjurată cu lanțuri de cămile, catări și cai”⁴⁹. Acest lucru nu a fost în măsură să stăvilească atacul corpului de oaste condus de rege, care „a lovit, a împărșiat și a sfărâmat Poarta, apoi a pătruns mai departe, a ucis a aruncat la pământ și l-a scos din întăritură pe Amurat bey”⁵⁰.

În contextul atacului forțelor creștine, conduse de Wladislaw asupra pozițiilor otomane, Zotikos Paraspondylos ne oferă primele informații cu privire la modul de acțiune al contingentului românesc. Acesta susține că pe fondul succesului inițial înregistrat de atacul regelui Ungariei, „românii au trimis în grabă și au pus mâna pe comorile lui, adică pe lucrurile de preț ale marelui stăpân (sultanului, n.n.). Văzând bogățiile fără număr și averea ce mare, românii au pătruns din toate părțile în tabără, iar regele lupta numai cu câțiva

oameni”, pentru a completa în continuare că „regele lupta cu îndârjire și înfrunța tabăra cu numai câțiva oșteni în număr de trei sute”⁵¹.

Deși nu o spune explicit, Zotikos Paraspondylos îi face răspunzător pe români pentru eșecul înregistrat de forțele creștine la asaltul asupra pozițiilor ienicerilor. Facem aici precizarea că asemenea atitudini ostile la adresa românilor au adoptat și alți cronicari bizantini. Spre exemplu, Laonikos Chalkokondylas susține că „dacii (românii, n.n.) în învălmășala aceasta a luptei, [...], nu s-au mai oprit aici, ci au luat-o spre antrepozitele împăratului (sultanului, n.n.) și prădau lucrurile și cămara împăratului și ucideau cămilele, îndemnându-se unii pe alții. După ce s-au ținut de lucrul acesta și s-au săturat de prădat, n-au mai venit la luptă și nu s-au mai așezat în ordine de bătaie, ci au început s-o ia spre tabăra lor”⁵².

Diferența dintre relatările celor doi autori constă în momentul în care fiecare dintre ei plasează acțiunea românilor. Dacă, așa cum am văzut, Zotikos Paraspondylos susține că aceasta s-a produs odată cu atacul condus de regele Wladislaw asupra pozițiilor otomane, Laonikos Chalkokondylas afirmă că acțiunea românilor s-a consumat în prima fază a luptei, după anihilarea oștilor Anatoliei, când în urma atacului creștin, „asiaticii au luat-o la fugă”⁵³.

Teza responsabilizării românilor pentru eșecul de la Varna este dificil de probat. Cu toate acestea, ea a găsit adepți, inclusiv în rândul unor reprezentanți de marcă ai istoriografiei românești. Spre exemplu, Alexandru D. Xenopol, bazat pe informațiile în discuție, formula concluzia conform căreia „românii nu au luptat cu credință în rândurile oștirii maghiare” și că „ținuta românilor în armata aliată a contribuit la groaznică înfrângere la Varna în 1444”⁵⁴.

În continuarea expunerii sale, Zotikos Paraspondylos prezintă puternicul contraatac al forțelor otomane, soldat cu uciderea regelui Wladislaw și cu punerea în derută a armatei creștine. Autorul grec relatează că după depășirea șocului inițial produs de impetuosul atac al corpului de oaste comandat de regele Ungariei, „ienicerii alergau mereu, se întăreau, prindeau putere, făceau cerc și înaintau spre cei de mijloc; și au luptat din răzputeri până la apusul soarelui, pricinuind prăpăd cu arcurile și săgețile lor. Ungurii împreună cu regele au suferit o înfrângere și căutau să fugă spre tabăra lor, dacă le-ar fi fost cu puțință”⁵⁵.

Pe fondul derutei foștelor creștine, generată de contraofensiva otoamnă, susține Zotikos Paraspondylos, și pierdut viața regele Wladislaw, ucis de un ienicer de origine greacă. Tragicul moment este redat astfel de autorul grec: „Unul din ieniceri, un bărbat frumos și viteaz, de neam romeic (bizantin, n.n.), cu numele Chamuzas (Chamza, în alte surse, n.n.), de statură mijlocie și lat în spate, în vârstă de treizeci de ani, a răcnit ca un drac, s-a repezit spre rege și a dat o

lovitură în piciorul din dărăt al calului său, lovind de jos cu o secure piciorul animalului, iar calul și-a pierdut de îndată cumpătul și s-a prăvălit la pământ împreună cu regele. Chamuzas a scos sabia, a tăiat capul regelui și l-a înfipt în sulița sa⁵⁶. Relatarea morții regelui Wladislaw realizată de Zotikos Paraspondylos concordă foarte mult cu variantele oferite de alte surse. Prezentări asemănătoare se regăsesc, spre exemplu, în cronica lui Laonikos Chalkokondylas și, într-o variantă mult mai succintă, în cea lui Doukas⁵⁷.

Moartea regelui a avut un efect catastrofal asupra armatei creștine, care s-a prăbușit cu totul suferind mari pierderi. „Cei care se înfruntau la poarta lui Amurat n-au scăpat, ci s-au prăpădit cu toții”, consemnează Zotikos Paraspondylos, care scrie în continuare că turcii „porneau ca niște păsări zburătoare, și se repezeau asupra unguirilor și românilor: ei au nimicit multă oaste de unguri și au căzut ca o grindină asupra taberei lor: strigau, țipau, amenințau, se încurcau și se frământau ca niște păsări risipite pe câmpuri și în văi”⁵⁸.

Uciderea lui Wladislaw l-a întristat pe Ioan de Hunedoara, „care a fost copleșit de durere până în adâncul inimii”, scrie Zotikos Paraspondylos, care însă nu scapă ocazia să adauge că, „în ascuns”, acesta „s-a bucurat de moartea regelui, pentru că acesta n-a asculta și n-a urmat sfatul său”⁵⁹. Fără a se lăsa însă copleșit de situație și fără a-și pierde cumpătul, marele comandant a purces la luarea unor măsuri care să asigure ordinea în oastea cuprinsă de panică și dezorientată, pentru a salva ceea ce mai putea fi salvat din bunuri și oameni. În acest scop, consemnează Zotikos Paraspondylos, „minunatul domn Iancu a dus în spate comorile de mare preț, la sunetul puternic al cornului produs de căpitani: zgărzi de aur, salbe și mărgăritare; apoi el însuși a dat de știre cu sunet mare și a adunat oștile în tabără. Ele erau cuprinse de spaimă groaznică și de amenințare cum nimeni n-a simțit vreodată și nici n-a auzit”⁶⁰.

Cu informațiile legate de măsurile luate de Ioan de Hunedoara pentru salvarea rămășițelor armatei creștine, relatarea realizată de Zotikos Paraspondylos cu privire la bătălia de la Varna se încheie. În ultimele versuri ale poemului său, el exprimă, ca o concluzie, o mare nedumerire cu privire la rapiditatea cu care au clacat forțele creștine în fața contraatacului otoman: „Toată suflarea s-a minunat de ceea ce s-a petrecut la unguri: ei au dat șapte atacuri puternice asupra turcilor, însă au fost răpuși cu repeziciune la un singur contraatac, apoi s-au întors și n-au mai luptat”⁶¹.

Considerații finale. Rezultatele la care am ajuns în urma finalizării prezentului demers ne permit să formulăm următoarele concluzii:

Personajul central al poemului realizat de Zotikos Paraspondylos este mare luptător antiotoman, Ioan de Hunedoara, numit de autor cu numele consacrat, acela de Iancu. Judecata lui Zotikos Paraspondylos asupra vieții și activității acestuia este una eminent

pozitivă.

Informațiile transmise de Zotikos Paraspondylos, martor ocular al bătăliei de la Varna din 10 noiembrie 1444, cu privire la desfășurarea acesteia, nu aduc noutăți spectaculoase față de cele oferite de alte surse. Unele sunt diferite, altele sunt asemănătoare cu acestea. Importanța lor constă în faptul că ele permit o întregire a tabloului marii confruntări creștino-otomane.

Note:

1. L. Chalcocondil, *Expuneri istorice*, traducere de V. Grecu, București, 1958, p. 195-199; Ducas, *Istoria turco-bizantină, 1341-1462*, ediție de V. Grecu, București, 1958, XXXII, 4; *The Annals of Jan Dlugosz. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*. An English abridgement by M. Michael. With a commentary by P. Smith, Charlton, Chichester, 1997, p. 490-497 (în continuare: *The Annals of Jan Dlugosz*); J. Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*. Translation by Fr. Mantello. Foreword and Commentary by P. Engel, Bloomington, 1991, p. 141-146; Anonymus, 28 *Rajab the Venerated. In the Year 848/10 November 1444. The Holy Wars of Sultan Son of Sultan Mehmed Khan*, în C. Imber, *The Crusade of Varna, 1443-45*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2006, p. 91-104; Jehan de Wavrin, *Anciennes Chroniques d'Angleterre*, publiés par Mlle Dupont, vol. II, Paris, 1859, p. 76-85; Idem, *From the Anciennes Chroniques d'Angleterre*, în C. Imber, *op. cit.*, p. 131-135; M. Beheim, *This Poem Tells of King Pladislavo, King of Hungary and How He Fought with the Turks*, în C. Imber, *op. cit.*, p. 176-180; K. Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, edited by S. Soucek. Translated by B. Stolz, Princeton, 2011, p. 38-41.
2. É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, în *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, 8, 1874, p. 333; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, în *Les oracles de Léon le Sage, La Bataille de Varna, La prise de Constantinople, poèmes en Grec vulgaire*, publiés pour la première fois par É. Legrand, Paris, 1875, în *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, 5, nouvelle série, Athènes, 1875, p. 53.
3. *Ibidem*; *Ibidem*.
4. H. Mihăescu, *Introducere și aparat critic la Zoticos Paraspondylos*, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, București, 1982, p. 393.
5. É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 334; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 54.
6. *Ibidem*, p. 333-372.
7. Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 53-84.

8. V. Pecz, *Zotikos költeménye a várnai csatáról*, în *Századok*, 28, 1894, p. 315-337; Cf. Idem, *Das Gedicht des Paraspondylos Zotikos über die Schlacht bei Varna*, în *Ungurische Rundschau*, 14, 1894, p. 85-88.
9. Gy. Moravcsik, *Görög költemény a Várnai csatáról* – *Ελληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης*, Budapest, 1935, pass.
10. N.G. Svoronos, *Τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποίημα*, în *Αθηνᾶ*, 48, 1938, p. 163-183.
11. Z. Paraspondylos, *Expunere făcută de învățatul Paraspondylos Zotikos despre lupta de la Varna din 10 noiembrie [1444]. Toate acestea s-au întâmplat la Varna*, traducerea H. Mihăescu, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, București, 1982, p. 392/393-414/415.
12. *Ibidem*, p. 396/397; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 349; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 69; Cf. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 393.
13. É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 345-364; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 65-84.
14. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 393.
15. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 398/399; Cf. É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 360; Cf. Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 80.
16. *Ibidem*, p. 396/397-398/399; *Ibidem*, p. 349; *Ibidem*, p. 69.
17. É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 334-335; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 54-55.
18. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 399, n. 8.
19. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 398/399; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 349; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 69.
20. *Ibidem*, p. 412/413; *Ibidem*, p. 363; *Ibidem*, p. 83.
21. *Ibidem*, p. 394/395; *Ibidem*, p. 346; *Ibidem*, p. 66.
22. *Ibidem*, p. 392/393; *Ibidem*, p. 345; *Ibidem*, p. 65.
23. *Ibidem*, p. 392/393-396/397; *Ibidem*, p. 345-349; *Ibidem*, p. 65-69.
24. *Ibidem*, p. 394/395-396/397; *Ibidem*, p. 346-349; *Ibidem*, p. 66-69.
25. *Ibidem*, p. 398/399; *Ibidem*, p. 349; *Ibidem*, p. 69.
26. *Ibidem*; *Ibidem*, p. 349-350; *Ibidem*, p. 69-70.
27. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 399, n. 9.
28. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 404/405; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 356; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 76.
29. C. Mureșan, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, București, 1957, p. 94 (în continuare: *Ioan de Hunedoara*); Idem, *Iancu de Hunedoara [John Hunyadi]*, București, 1968, p. 64; M.P. Dan, *Armata și arta militară a lui Iancu de Hunedoara (pe baza cronicilor contemporane)*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, VIII, 1957, 1-4, p. 102; Idem, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, București, 1974, p. 120 (în continuare: *Iancu de Hunedoara*); M. Guboglu, *Românii în bătălia de la Varna (10 nov. 1444) după surse turco-islamice și europene*, în *Revista Arhivelor*, LXII-XLVII, 1985, 3, p. 273;
30. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 404/405; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 356; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 76.
31. C. Mureșan, *Ioan de Hunedoara*, p. 94; Idem, *Iancu de Hunedoara*, p. 108; M.P. Dan, *Iancu de Hunedoara*, p. 120.
32. *The Annals of Jan Dlugosz*, p. 494; Cf. I. Minea, *Informații românești ale cronicii lui Jan Długosz*, Iași, 1926, p. 33; Cf. V. Mărculeț, *On the Participation of the Romanians from Transylvania and Wallachia in the Crusade of 1444. On the Basis of 15th-16th Century Byzantine (Greek) Sources*, în *Transylvanian Review / Revue de Transylvanie*, XI, 2002, 4, p. 83.
33. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 400/401; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 351; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 71.
34. *Ibidem*; *Ibidem*, p. 352; *Ibidem*, p. 72.
35. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
36. *Ibidem*, p. 402/403-404/405; *Ibidem*, p. 352-356; *Ibidem*, p. 72-76.
37. *Ibidem*, p. 404/405-406/407; *Ibidem*, p. 356; *Ibidem*, p. 76.
38. *Ibidem*, p. 406/407-408/409; *Ibidem*, p. 357-358; *Ibidem*, p. 77-78.
39. *Ibidem*, p. 408/409; *Ibidem*, p. 358; *Ibidem*, p. 78.
40. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
41. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*; Cf. V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 84-87.
42. *Ibidem*, p. 408/409; *Ibidem*, p. 359; *Ibidem*, p. 79.
43. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
44. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
45. *Ibidem*, p. 408/409-410/411; *Ibidem*, p. 360; *Ibidem*, p. 80.
46. L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 198.
47. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 410/411; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 360; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 80.
48. *Ibidem*; *Ibidem*, p. 361; *Ibidem*, p. 81.
49. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
50. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
51. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
52. L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 197.
53. *Ibidem*.
54. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. III: *Primii domni și vechile așezăminte (1290-1457)*, București, 1929, p. 104.
55. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 410/411-412/413; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 362; Idem, *La bataille de Varna par*

- Paraspondylos Zotikos, p. 82.
 56. *Ibidem*, p. 412/413; *Ibidem*; *Ibidem*.
 57. L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 197; Ducas, *op.cit.*, XXXII, 4.
 58. Z. Paraspondylos, *op. cit.*, p. 412/413; É. Legrand, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*, p. 362; Idem, *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, p. 82.
 59. *Ibidem*; *Ibidem*; *Ibidem*.
 60. *Ibidem*; *Ibidem*, p. 363; *Ibidem*, p. 83.
 61. *Ibidem*, p. 414/415; *Ibidem*, p. 364; *Ibidem*, p. 84.

Bibliography:

- Anonymus, *28 Rajab the Venerated. In the Year 848/10 November 1444. The Holy Wars of Sultan Son of Sultan Mehmed Khan*. În C. Imber, *The Crusade of Varna, 1443-45*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2006, p. 41-106.
- Beheim, M., *This Poem Tells of King Pladislavo, King of Hungary and How He Fought with the Turks*. În C. Imber, *The Crusade of Varna, 1443-45*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2006, p. 167-180.
- Chalcocondil, *Expuneri istorice [Historical Exposures]*, traducere de V. Grecu, București, 1958.
- Dan, M.P., *Armata și arta militară a lui Iancu de Hunedoara (pe baza cronicilor contemporane) [Army and military art of John Hunyadi (based on contemporary chronicles)]*. În *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, VIII, 1957, 1-4, p. 69-118.
- Dan, M.P., *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara [A standard bearer in the fight against the Ottomans. John Hunyadi]*, București, 1974.
- Ducas, *Istoria turco-bizantină, 1341-1462 [Turkish-Byzantine History, 1341-1462]*, ediție de V. Grecu, București, 1958.
- Guboglu, M., *Românii în bătălia de la Varna (10 nov. 1444) după surse turco-islamice și europene [Romanians in the Battle of Varna (November 10th. 1444) after the Turkish-Islamic and European sources]*. În *Revista Arhivelor*, LXII-XLVII, 1985, 3, p. 271-276.
- Jehan de Wavrin, *Anciennes Chroniques d'Angleterre*, publiés par M^lc Dupont, vol. II, Paris, 1859.
- Jehan de Wavrin, *From the Anciennes Chroniques d'Angleterre*. În C. Imber, *The Crusade of Varna, 1443-45*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2006, p. 107-166.
- Legrand, É., *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos témoin oculaire*. În *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, 8, 1874, p. 333-372.
- Legrand, É., *La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos*, în *Les oracles de Léon le Sage, La Bataille de Varna, La prise de Constantinople, poèmes en Grec vulgaire*, publiés pour la première fois par É. Legrand, Paris, 1875. În *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, 5, nouvelle série, Athènes, 1875, p. 53-84.
- Mărculeț, V., *On the Participation of the Romanians from Transylvania and Wallachia in the Crusade of 1444. On the Basis of 15th-16th Century Byzantine (Greek) Sources*, în *Transylvanian Review / Revue de Transylvanie*, XI, 2002, 4, p. 81-90.
- Mihailović, K., *Memoirs of a Janissary*, edited by S. Soucek. Translated by B. Stolz, Princeton, 2011.
- Mihăescu, H., *Introducere și aparat critic la Zoticos Paraspondylos [Introduction and critical apparatus to Zoticos Paraspondylos]*. În *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, București, 1982, p. 393.
- Minea, I., *Informații românești ale cronicii lui Jan Dlugosz [Romanian Information of Jan Dlugosz's Chronicle]*, Iași, 1926.
- Moravcsik, Gy., *Görög költemény a Várnai csatáról – Ελληνικὸν ποιημὰ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης*, Budapest, 1935.
- Mureșan, C., *Ioan de Hunedoara și vremea sa [John Hunyadi and his time]*, București, 1957.
- Mureșan, C., *Iancu de Hunedoara [John Hunyadi]*, București, 1968.
- Paraspondylos, Z., *Expunere făcută de învățatul Paraspondylos Zotikos despre lupta de la Varna din 13 noiembrie [1444]. Toate acestea s-au întâmplat la Varna [Zoticos Paraspondylos' story about the Battle of Varna from November 13th [1444]. All these happened at Varna]*, traducerea H. Mihăescu. În *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, București, 1982, p. 392/393-414/415.
- Pecz, V., *Zoticos költeménye a várnai csatáról*. În *Századok*, 28, 1894, p. 315-337.
- Pecz, V., *Das Gedicht des Paraspondylos Zotikos über die Schlacht bei Varna*. În *Ungarische Rundschau*, 14, 1894, p. 85-88.
- Svoronos, N.G., *Τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποιημὰ*. În *Αθηνᾶ*, 48, 1938, p. 163-183.
- The Annals of Jan Dlugosz. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*. An English abridgement by M. Michael. With a commentary by P. Smith, Charlton, Chichester, 1997.
- Thuróczy, J., *Chronicle of the Hungarians*. Translation by Fr. Mantello. Foreword and Commentary by P. Engél, Bloomington, 1991.
- Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană [History of Romanians in Dacia Traiana]*, vol. III: *Primii domni și vechile așezăminte (1290-1457) [First princes and old settlements (1290-1457)]*, București, 1929.